

लुकि च सोषुवीति सोषुवीति सेतस्यति । पाणिनीया हि-भू सुवोस्तिडीति  
गुणं निषिद्ध्य वोभवीति वोभोतोत्यत्रैव वोभूत्वित्यादिद्वयस्य छन्दः सूत्रे  
निपात ज्ञापकवलाद् गुणं साधयन्ति ।

असविष्ट असोष्ट । शीडः स्वप्ने ।

### ३२८. शीडः शेकृण्डातुके ।

शेते शयाते । अरामान्येत्यादौ शीडो रुट् च--शेरते ।

कृत प्रकरणे श्वितप् प्रत्ययेन यत् सूति पदं गोविन्दाभावेन निष्पादयते तत्रापि काशिका  
लिखनं प्रमाणं, सूतेरिति निर्देशात् । कृति सूतिरित्यत्र सिद्ध्यतीति शेषः । सूत्रे-गोविन्द  
निषेध सूत्रे, श्वितपा निर्देशाभावात् सुव इति निर्देशादित्यर्थः । “सूत्रेश्वितिपानुवन्धेन”  
इत्यादिना शितपा निर्देशेन पूर्वं विहितां कार्यम् यद् लुकि न भवतीति वक्ष्यते । अत इह  
श्वितपा निर्देशाभावादयं प्रति षेध स्तत्रव प्रवत्तते । तेन च सोषुवीति इति यद्गुणत्वं  
पदद्वये न गोविन्द इति ग्रन्थार्थः । सोषुवीतीति चक्रपाणेस्तु वेत्यनेन ईद् वक्ष्यते; धातोश्चतुः  
सनस्येयुवाविति उव् ।

षूड़्यातो र्यड़्लुकि गुणाभावः पाणिनीया हीन्नि । “भू-सुवोस्तिडि” इत्यनेनोभयो  
भू-पूधातोर्गुणो निषिद्धः पाणिनीयैः तत्र भूधातोरेव छन्दःसूत्रे “दाधर्ती” त्यादौ  
वोभूत्विति गुणाभावेन निपातयते । ततो गुणप्रविषेधे पूर्वेण सिद्धेऽपि तदेव निपातनं  
ज्ञापयति-लौकिकेऽपि भुवो यद् लुकि गोविन्दः स्यादेवेति । तत्र भूधातोरेव निपातविधानेन  
गण ज्ञापकत्वात् सते स्तु—भू-सुवोरिति सामान्योक्तेन हि गुणनिषेधः सिद्ध एव । तच्च  
मूले वोभातीत्यदौ “इत्यत्रैव” इत्यनेन व्याख्यितम् । एवकारेण सूड़्यातोस्तु गुणो व्यावृत्त  
ईति च वोधितम् । वोभूत्वित्यादिद्वयस्येति—ईद् पक्षे वोभुवीत्विति च ज्ञेयम् ।

अमृता०—३२८. शीडः इति । कृण्डातुके परे शीधातो शे भावो भवति । ईशस्य

सोषुवीतीत्यादौ गोविन्दनिषेधो न स्यात् । सोषुवीत्यत्र ‘चक्रपाणेस्तु वा, इत्यनेन ईद्  
भवतीति वक्ष्यते । सोषुवीतीत्यत्र गोविन्दनिषेधनुक्ता स्वमतस्य कल्पितत्वं वारयति  
पाणिनीया इति । हि यतः गुणं निषिद्ध्येति यद्गुलुकोति ज्ञेयम् । वोभूतीत्यादि द्वयस्य  
वामूति वोभुवीतीति पदद्वयस्य निपातज्ञापकस्य बलात् गुणं साधयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः ।  
इत्यत्रैव इति एवकारेण सूधातोरूपद्वये तु गुणाभाव इति वोधितम् । हि यतो पाणिनीया  
भूसुवोस्तिडोत्यनेन यद् लुकि विषये भूसुवो गुणं निषिद्ध्य छन्दःसूत्रे निपातज्ञापकस्य  
सामर्थ्यादि वोभूति वोभुवीति द्वयस्य स्थाने वोभीति वोभवीतीत्यत्रैव गुणं साधयन्तीति  
निर्गंलितार्थः । भूधातोरूपद्वये गुणाभावे सति निपातस्य वैयर्थ्यं स्यात्, अतो निपातस्य  
ज्ञापकत्वं सिद्धम् । किन्तु भूसुवोस्तिडीति पाणिनीयलक्षणे भूग्रहणफलमस्माभिनविकलित-  
मिति ज्ञेयम् । तथापि किञ्चिदुच्यतेऽवधार्यताम् । पाणिनीयमते भाषायां पदद्वये  
गुणाभावश्छन्दसि तु पदद्वये गुणाभाव इति वा प्रयोजनमिति । असविष्ट असोष्टेति  
'स्वरति-सूती' त्यादिना वेट् ॥३२७॥

## ३२८. शेतेः शय् कंसारि ये ।

शय्यते । इड़ अध्ययने । नित्यमधिपूर्वोयम् । अधीते अधीयाते अधीयते ।  
कर्मणि च अधीयते । भूतेश्वरे अध्यैत । योगविभागेन यथेष्ट सिद्धीति  
सर्वंत्र कल्पनात्—इय्, ततो वृष्णीन्द्रः—अध्ययाताम् ।

## ३३०. इडो गाडधोक्षजे, भूतेशाजितयो स्तु गी वा ।

येन नाव्यवधानं सम्भवतीति न्यायेन सिप्रभृति व्यवधानेऽपि गीः स्यात् ।  
अध्यगीष्ट अद्येष्ट । अध्यगायि अध्यायि । अधिजगे । अध्यगीष्यत  
अध्यैष्यत । गोविन्दत्वं चेदेरामः क्रियेत ।  
द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि द्विष्टः । अद्वेट् अद्विषन्, उस् वेति केचित् अद्विषुः ।  
अद्विक्षत् अद्विक्षन् ।

न गोविन्द-वृष्णीन्द्रावित्यस्य प्रकारान्तरापवादोऽयम् । भूतेशो-अशयिष्ट । कृष्णधातुक इति  
किम्—शिश्ये । कृष्णधातुक सामान्य निर्देशेन निगुण प्रत्ययेऽपि शो भाव इष्यते, यथा  
शयाते शेरत इत्यादि ।

अमृतां—३२८. शेतेरिति । कंसारि ये परे शीड़ धातोः स्थाने शय् इत्यादेशः  
स्यात् । य इति किम्—शिश्ये । कंसारीति किम्—कृति यत्—शेयम् । योगविभागेति—  
नित्यं धातूपूर्वायो रिति परिभाषाया अधीडः सन्धेन्तित्यत्वेऽपि सम्यगिष्टसिद्धिमनतिक्रम्य  
हि परिभाषायाः प्रवृत्ते स्तद् योगं विभज्य धातोश्चतुः सनस्येति इय् ततो वृष्णीन्द्रः कार्यं  
इति भावः । अन्यथादौ सन्ध्यौ कृते तु धात्वज्ञं कार्यम् न हि सम्भवेत् । किञ्च्चित्वृत्तमध्ययनं  
इति कृत सूत्रे अध्ययन पद दर्शनाद् धात्वज्ञकार्यमादावेव भवतीति ज्ञापितम् ।

अमृतां—३३०. इड़ इति । अधोक्षजे परे इड़ धातो गर्पिदेशो भवति, भूतेशो  
अजिते परे तु गीरादेशो विकल्पेन स्यात् । ननु भूतेशो अजिते च धातोरन्तस्येत्यादिनादेशा-  
न्तस्य गोविन्दः कथं न स्यात्तत्र सिद्धान्तयति-गोविन्दत्वमिति । यद्यत्र गोविन्द इष्येत

बाल०—शीडः । कृष्णधातुके परे शीडः स्थाने शे भवति । कृष्णधातुक इति  
किम् ? शिश्ये ॥३२८॥

बाल०—शेते । कंसारि-ये परे शेते: स्थाने शय् भवति । नित्यमधिपूर्वोयमिति ।  
इकिङ्गी नित्यमधिपूर्वावित्युक्तत्वादिति शेषः । कर्मणि चेति चरामोपादानं न सम्यं,  
पूर्वोक्ते न सधीयत इत्यनेन सह समानविष्णुभक्तित्वा भावात् । इयनन्तरं वृष्णीन्द्रमुक्त्वा  
तत्राशङ्क्य समादधाति योगेति । योगविभागेन यथेष्टमनतिक्रम्य कार्यं भवतीति सर्वं  
कल्पनात् । यथेष्टसिद्धीति अनतिक्रम इत्यनेनाययींभावम् । अत्र वृष्णीन्द्र इति योगं  
विभज्य ईयनन्तरं वृष्णीन्द्रः क्रियत इति ॥३२८॥

बाल०—इडो । व्यक्तार्थमेतत् । भूते इदमपि व्यक्तार्थम् ।

दुह प्रपूरणे । दोग्धि धोक्षि । दुर्धे धुग्धवे । अधोक्, अधुक्षत् अधुक्षत् । पक्षे दुह लिह दिहेति सको हरः—अदुर्ध अधुक्षाताम् । दिह उपचये । देग्धि दिग्धे । लिह आस्वादने । लेडि लीढे । ऊर्णुज् आच्छादने । उरामस्य वृष्णीन्द्र इत्यादौ ऊर्णोते वा, ऊर्णोति ऊर्णोति ।

### ३३१. ऊर्णोतेर्गोविन्दो दिस्योः ।

और्णोतु और्णोः । ईशान्तस्येत्यादौ ऊर्णोते वा,—और्णवीत् ।

### ३३२. ऊर्णोतेरिट् निर्गुणो वा ।

और्णुवीत् और्णवीत् और्णुविष्ट् और्णविष्ट् ।

### ३३३. ऊर्णोतेर्तम् ।

तर्हि सूत्रे गीत्यादेशमकृत्वा गे इत्येवं गोविन्दसिद्ध आदेशः क्रियेत । किन्तु तदकरणेन... विद्यानसामर्थ्यदिव गोविन्दो न भवतीति भावः । केचिदिति पाणिनीया उस् वेति मन्यन्ते । अद्विक्षदिति—ईशोद्वावादनिट इति सक् । दोग्धीति दादेस्तुधातो धः । धोक्षीति—सिपो रूपम्, जवजेत्यादिना धत्वम् ।

अमृतात्—३३१. ऊर्णोतेरिति । दि-स्योः परयोः ऊर्णोते गोविन्दः स्यत् । ऊर्णोते वेत्यनेन विभाषया वृष्णीन्द्रे द्वापे नित्यं गोविन्दार्थमिदम् ।

अमृता—३३२. ऊर्णोतेरिति । ऊर्णोतेरुत्तरे इडन्वितः प्रत्ययो विभाषया निर्गुणो भवति । ततो न गोविन्द इत्यर्थः । एवच्च भूतेश परपदे वृष्णीन्द्रेण गोविन्देन गोविन्दाभावेन च रूपत्रयं सिद्धम्, तत्र निर्गुणाभावपक्षयोर्हि गोविन्द वृष्णीन्द्राभावाद् रूप द्वयमेव दर्शितं मूले ।

अमृतात्—३३३. ऊर्णोते नामिति । गुर्वीश्वरत्वेनानेक सर्वेश्वरत्वेनचामिप्राप्ते निषेधोऽयम् ।

येनेति । 'येन नाव्यवधानं सम्भवति, तेन व्यवधानेऽपि स्यादि'ति न्यायः । अध्यायि अध्यगायीति कर्मणि । अधिजग इति 'आरामहर' इत्यादिना आरामहरः । अध्यगीष्ट अध्यगीष्टतेत्यत्र गोविन्दः कथं न भवतीत्याशङ्कुच समादधाति गोविन्दत्वमिति । गोविन्दत्वं गोविन्दः स्वरूपमात्रे त्वप्रत्ययः । चेद् यदि स्यादिति शेषः, तदेत्यूहम् ।

केचिदिति । क्रमदीश्वरादय इति ज्ञेयम् । अद्विक्षदिति 'ईशोद्वावादनिटो हरि-गोविन्दात् सक् भतेशे दृशि विनेत्यनेन सक् । धोक्षीति 'जवर्जे' त्यादिना दस्य धत्वम्, एवं धुग्धमित्यत्रापि । अधोगिति भूतेश्वरे । अधुक्षतेति सक् तद्वावपक्षे ॥३३०॥

बाल०—ऊर्णो । दिस्योः परयोः ऊर्णोतेर्गोविन्दो भवति । ऊर्णोते वेत्यनेन वृष्णीन्द्रे प्राप्ते विद्यानम् ॥३३१॥

बाल०—ऊर्णो । व्याक्तार्थमेतत् । और्णुवीदिति गोविन्दाभावे उव् । और्णुविष्ट् और्णविष्टेति परपदाभावाद् वृष्णीन्द्राभावः ॥३३२॥

सर्वेश्वरादित्वे तु सत्सङ्गादि नवदरवर्जस्यान्यभागस्येति ऊर्द्ध्रवचने  
प्राप्ते कार्यर्थमक्षरं विश्लेषयेदिति न्यायनररामविश्लेषणं ततोद्ध्रवचनं,  
रषाभ्याम् टोस्तवर्गजत्वान्नैमित्तिकापायः । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः  
ऊर्णुविथ ऊर्णुविथ । ऊर्णुविता ऊर्णविता । धुम् स्तुतौ । स्तौति  
स्तुतः । स्तुते । स्तूयते । सुस्तुधुम् इतीट्—अस्तावीत् । क्रादि  
नियमात् त्रुष्टोथ । रुशब्दे । रौति । एवं नु स्तुतौ । नौति ।  
वूम् व्यक्तायां वाचि ।

३३४. व्रुव ईट् कृष्णधातुक पृथुविष्णुजने ।

३३५. चक्रपाणे स्तु वा ।

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इत्यत्रापृथावपीट् छन्दस्येवेति माषावृत्यादौ—  
स्तवीति स्तुवीतः । पृथावेवेति तस्यां भ्रमः । व्रवीति व्रूतः व्रुवन्ति ।

रषाभ्यामिति—राषाभ्यामुत्तरस्य टवर्गस्य तर्वर्गजत्वात् नैमित्तिकस्य णत्वस्यापायः; तेन  
पुन स्तवर्गे जात इत्यर्थः । थलि ऊर्णोतेरिट् निर्गुणो वेति विकल्पेन गोविन्दः ।

अमृतात्—३३४. व्रुव इति । कृष्णधातुकस्य पृथु विष्णुजने परे व्रूम् धातोरुत्तरे  
ईट् स्यात् । अप्राप्ते विधिरयम् । विष्णुजन इतिकिम्—व्रवाणि । पृथिवति मिम्—व्रूतः ।

अमृतात्—३३५. चक्रपाणेरिति । कृष्णधातुके पृथुविष्णुजने परे चक्रपाणेरुत्तरे ईट्  
वा स्यात् । यडो महाहरे चक्रपाणिसंज्ञा वक्ष्यते । भाषावृत्यादाविति—आदि पदेन  
काणिका ग्रहणीया । यथा—तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधिरयमिति तदुक्तिः । तस्मात्  
पृथु विष्णुजनएवेह निमित्तं युक्तमिति भावः ।

तस्यां भ्रम इति—तुरु स्तुशम्य एम्यः षितो हलः सार्व धातुकस्य वा इडागमः

बाल०—ऊर्णो । ऊर्णोतेरुत्तरे आम् न भवति । गुर्वेश्वरादित्वात् अनेकसर्वेश्वराच्च-  
प्राप्ते प्रतिषेधः । प्राप्त इति सम्भावनायां क्तप्रत्ययः । र-षा-भ्यामिति र-पाभ्यां परस्य  
टोष्टवर्गस्य नैमित्तिकापाय इति पुनस्तवर्गत्वं जातमित्यर्थः । ऊर्णुनुवियेति । ऊर्णोतेरिट्  
निर्गुणो वे'त्यनेन निर्गुणत्वम् ॥३३३॥

बाल०—व्रुव । पृथुश्वासौ विष्णुजनश्चेति पृथु विष्णुजनः, कृष्णधातुकश्वासौ पृथु-  
विष्णुजनश्च तस्मिन् परे व्रुव उत्तरे ईट् भवति ॥३३४॥

बाल०—चक्र । कृष्णधातुके पृथुविष्णुजने परे चक्रपाणेरुत्तरे ईट् वा भवति ।  
चक्रपाणिसंज्ञा वक्ष्यते । इत्यत्रेति लक्षणविशेषणम् । छन्दस्येवेति भाषायाम् अपृथौ ईट् न  
भवतीत्यर्थः । भाषावृत्यादाविति उक्तमिति शेषः । स्तवीतीति विष्णुजनपरत्वाभावात्  
उरामस्येत्यादिना न वृष्णीन्द्रः । स्तवीति इति टिदागमः परसम्बन्धीति इटोऽपि निर्गुण-  
त्वाद् गोविन्दभावे उव् । पृथाविपि भाषायां छन्दसि च पृथावेवेति प्रक्रियामतम् । अतो

३३६. व्रवीत्यादिपञ्चानामाहादयो वा ।

आह आहतुः आहुः । आत्थ आहथुः ।  
व्रवोर्वचिः—उच्यते । अवोचत् । उवाच ।

॥ इत्यदादिः समाप्तः ॥

स्यात् । स्तवीति स्तौति,, इत्यादि प्रक्रिया वचने पित् ग्रहणात् तत्र पृथग्वेवोदाहृतत्वाच्च अपृथौ स्तुवीत इत्यसिद्धत्वाद् भ्रम इत्यर्थः । उक्तसूत्रस्य काशिका व्याख्यायां-सार्वधातुक इति वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थमिति वचनंदृष्ट्वा ब्रूऽधातोरप्यपृथौ चेडागम-स्याशङ्कामन्दधियामापद्याते-तविरासायोह्यां छन्दस्येवेति ।

अमृता०—३३६, व्रवीत्यादीति । व्रकीति प्रभृतीनां पञ्चानां क्रमेण आह प्रभृतीनि पञ्च रूपाणि निपात्यन्ते विमापया । उच्यते इति वचि स्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः । अवोच-दित्यादौ डः पुमागमश्च । आदेशस्योभयपदित्वादवोचत उचे इत्याद्यर्प ज्ञेयम् ।

इति श्रीहरिनामृते आख्यात प्रकरणे  
व्याख्यातोऽदादिगणः ।

भ्रम इत्युक्तम् । ब्रूत इति पृथग्वाभावात् ईट् । कृष्णधातुकेति किम्—कत्वा यप् प्रोच्य । विष्णुजन इति किम्—व्रवाणि ॥३३५॥

बाल०—व्रवी । व्रवीत्यादिपञ्चानां स्थाने क्रमेण आहादयः पञ्च निपाता वा भवन्ति । उच्यते इति ‘वचि स्वपी’त्यादिना सङ्कर्षणः । अवोचदिति ‘अस्यति-वक्ति-च्यातिभ्य’ इत्यादिना डः, ‘वच उम् ड’ इति उम् ॥३३६॥

॥ इत्यदादिप्रकरणम् ॥

